

Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası

Ali Yıldız MUSAHAN*

ÖZ

Sovyetler Birliği rejimi kendi topraklarında yaşayan insanların sosyalist düşüncüyü benimsemelerini, komünizm idealini bedeflemelerini istemiş, daha doğrusu buna mecbur etmişti. Bu doğrultuda Sovyetler Birliğinde yaşayan Müslümanların inancına, ahlakına ve aile yapısına müdahale eden rejim tarafından dinsizlik, tanrı tanımazlık zorla kabul ettirilmeye çalışıldı. Sovyet rejiminin bedefi, istisnasız her Sovyet vatandaşının Tanrı inancından, dini ablaktan ve aile kültüründen yoksun birer "Sovyet İnsanı" modeline yetiştirmekten ibaretti. Bu amaç doğrultusunda okul öncesi eğitimden Üniversite eğitimine kadar hiçbir manevi ve dini altyapıya dayanmayan beşer ürünü moral ve etik öğretilerine dayalı ahlak ve eğitim sistemi hayata geçirildi.

Ateizmi, tanrı tanımazlığı rejimin ana ideolojisi olarak benimseyen Sovyetler Birliği döneminde, başta Hıristiyanlar ve Müslümanlar olmak üzere diğer din mensupları da inançlarını ve dini yaşantılarını asgari boyutta, gizlice yaşamaya çalışmıştır. Ateist olan Sovyet bireylerinin birçoğunun yaşam tarzı incelendiğinde onların dürüst, sade, medeni, devlete sadık, disiplinli, hak ve hukuka riayet eden bireyler olduğu gözlemlenmiştir. Acaba bu özelliklere sahip olan Sovyet insanı rejimin baskısından korktuğu için mi dürüst ve ablaklı idi, ya da sosyalist eğitim sisteminin başarısından dolayı mı, yoksul toplumda ve aile içinde devam eden dini inancın ve bilincin var olmasından mı kaynaklanıyordu? Sorusu özellikle bağımsızlık sonrası akla gelen soruların başında gelmekteydi. Ayrıca SSCB'nin inancsız ama ablaklı, eğitilmiş toplum yetiştirmeye çalışırken ahlak sınırlarını, ahlak ilkelerini belirlemede neyi ölçü alacağına tam olarak karar veremediği, belirli bir dönemden sonra inancından vazgeçmediği Müslümanların dini eğitim almasına izin verdiği ancak dini eğitimi de sıkı takip altına aldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: SSCB, İnanç, Ahlak, Aile, Toplum, Ateizm

ABSTRACT

The Soviet Union's Politics of Belief, Moral and Family on Muslims

The Soviet Union regime demanded from people who resided in its land to embrace socialist sentiments, and asked them to follow the communist ideology. Actually, it enforced people for that. For that reason, belief, moral and family structure of Muslims who lived in the Soviet Union was intervened; Irreligiousness and atheism were imposed by the Soviet regime to Muslims. The aim of the Soviet regime was consisting of that to growing a model of "the Soviet people," without any exceptions, depriving all Soviet Union's citizens from belief of God, religious morals, and family culture. In the direction of this purpose, from kindergarten to higher education, a human made moral and ethics principles were strived to infuse into individuals which were not based on any spiritual or religious belief.

The atheism, the belief in the non existence of God, was adopted as the main ideology in the Soviet Union's era, primarily Muslims and Christians, and members of the other religions tried to live their religious lifes secretly and kept it as minimal. When the life style of individuals who were atheist in the Soviet Union was examined; it was seen that these individuals were honest, simple, civil, loyal to the state, disciplined, observer of the rights in law. They abided by the rules. However, these Soviet people were honest and of moral principles, generally because of fear and being oppressed by the regime or it is because of socialist education system's achievement, or its because the religious beliefs and consciousness were still surviving in the family and the society? Especially after independence, this question was the first question which comes to minds. Furthermore, it can be seen that while the USSR was struggling to create an unbeliever but a moral society, and a educated society, it (the USSR) could not decide exactly what kind of criterions should be used to decide as the limits of moral and principles of moral. After a certain time, the USSR allowed to Muslims who insisted in their beliefs to get religious education, but this religious education was also watched closely the regime.

Keywords: USSR, Belief, Moral, Family, Society, Atheism

* Yrd. Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, e-mail: ali.yildiz.musahan@igdir.edu.tr

Giriş

Sovyetler Birliği, 1917 yılında Ekim Devrimi ile Rus Çarlığı devirerek iktidara gelen Bolşevikler tarafından aynı topraklar üzerinde kurulan ve 1991'e değin varlığını koruyan dev bir devlettir. Avrupa'nın doğu kesimiyle, Asya'nın kuzey kesimi boyunca yayılan Sovyetler Birliği 22.403.000 km²lik yüzölçümüyle dünyanın en büyük ülkesiydi. Nüfus bakımından da 293.047.571 (Haziran 1991) kişiyle 3. sırada yer alıyordu ve aynı zamanda dünyanın başlıca siyasî ve askerî güçlerinden de biriydi. Sovyetler Birliği 15 birlik cumhuriyeti, 20 muhtar cumhuriyet, (16'sı Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde, 2'si Gürcistan SSC'inde, 1'i Özbek SSC'inde ve 1'i de Azerbaycan SSC'indedir), on muhtar bölge (oblastı) ve 8 muhtar eyaletten (okrug) meydana gelmiş bir coğrafyaya sahipti.¹

Çarlık döneminde toprakları işgal edilen Müslüman halkların, kendi geleneklerini ve inançlarını yaşamaları engellendi. Müslümanların ilerleyebilmeleri ve “medenileşmeleri” için dine ihtiyaçları olmadığı empoze edildi. Emperyalizm aleyhtarı söylemlerle yönetime gelen sosyalist-komünistlerin (Bolşevikler) toplum üzerinde kurdukları baskı kapitalist Batı'nın yaptığından farklı değildi. Örneğin sloganları milliyetçilik karşıtı olan Bolşevikler, önce Sovyet Müslümanlarının yaşadıkları bölgeleri parçalara ayırdılar, bu ayrılan bölgelerde de mikro milliyetçiliği yayarak ayrılık ve fitne tohumlarını ektiler.²

Çarlık Rusya'sının yıkılışından sonra dinler içerisinde özellikle de İslamiyet, rejime karşı tehdit olarak algılandı. Çarlık Rusya'sının Müslümanlar üzerindeki baskılarını kaldırmak vaadiyle Müslümanları yanına çeken Bolşevikler bu vaatlerine ancak devrime kadar sadık kalabilmişlerdir. Asıl Sovyet politikası ise 1917 devriminden sonra oluşturulmaya başlanmıştır. Müslümanları oyalama amacıyla 1917 Ekim Devrimi'nin hemen ardından 3 Aralık 1917'de imzalanan “Rusya ve Doğu'daki Müslüman Emekçilerine Çağrı” bildirisi, Yeni Sovyet Yönetimi'nin Çarlık rejiminin aksine bu bölgede yaşayan Müslümanların ulusal ve dinsel kimliklerini tanıdıklarına dair güya bir kanıt niteliği taşımıştır. Bu bildiri ile inançlar, adetler ve ulusal her türlü kurum ve kuruluşlar özgür olarak değerlendirilmiş, bütün bu olguların güvence altına alınacağı bildirilmiştir. Yine bu bildiriye belirtilen bir başka husus ise farklı etnik grupların milli yaşantılarının herhangi bir baskıya maruz bırakılmadan özgürce yaşatılacağından bahsedilmesi olmuştur. Fakat Sovyet politikasının o gün için bu kadar ılımlı bir tavır sergilemesinin esas nedeni devrim esnasında oluşan

1 Bu ülkenin sınırları dahilinde yaşayan müslümanlar siyasal bakımdan 6 birlik cumhuriyeti, 10 muhtar cumhuriyet ile 4 muhtar bölge şeklinde örgütlenmiş bulunmaktadır. Birlik cumhuriyetleri: Özbek SSC, Kırgız SSC, Tacik SSC, Türkmenistan SSC ile Azerbaycan SSC'dir. Muhtar cumhuriyetleri ise şunlardır: Rusya Federasyonu içinde Başkurt Muhtar SSC, Çeçen-İnguş MSSC, Çuvaş MSSC, Acara MSSC; Özbek SSC'nde Karakalpak MSSC; Azerbaycan SSC'inde Nahçıvan MSSC. Muhtar eyaletler de şunlardır: Tacik SSC'nde Dağlık Badahşan Muhtar Eyaleti; Gürcistan SSC'de Güney Osetya Muhtar Eyaleti; Azerbaycan SSC'nde de Dağlık Karabağ Muhtar Eyaletlerinden ibarettir.

2 Muhammet Savaş Kafkasyalı, *Tanrısız Bir Düzen Kurgusu: Uluslar Arası İlişkiler ve Orta Asya'ya Yansımaları, Orta Asya'da İslam*, cilt: I, Ankara, 2012, s. 38

kaotik durumdan, düzene hakim güçlü bir devlet olarak çıkmaktı.³ Daha sonraki aşamada ise Sovyet yönetimi milletler politikasında Çarlık döneminden kalma “böl ve yönet” metodunu kullanmaya devam etti.⁴

Sovyetler döneminde hükümetin gerçekleştirdiği dine karşı propaganda doğrultusunda tüm ülke çapında din eğitimi ve öğretimi yok denecek kadar azaltıldı. Sovyetler Birliği döneminde eğitim sistemi, “Sovyet İnsanı Yetiştirme” amacına yönelik olarak şekillendirildi.⁵ Sovyet insanı, hükümetin belirttiği standart özelliklere sahip, din ve milli geleneklerden arınmış, Komünizmi amaç edinen, yüksek ahlaklı, devlete ve Sovyet ideolojisine bağlı insan olmalıydı. İşte Sovyet rejiminin genel eğitim ve ideolojik yapılanması bu gibi amaçlara hizmet ediyordu.

Sovyetler Birliği’nin idealize ettiği komünist sistem uzun yıllar boyunca materyalist felsefeye dayanan bir toplum düzeni kurmaya çalıştı. İnsanı maddeden ibaret gören materyalizm, Komünist rejimin Müslümanlar üzerindeki siyasetini belirleyen unsur oldu. Dinsizliği esas alan ateist sistem Müslümanlardan dinsiz insanlar yaratmak ve İslam’ı Müslümanların hayatından çıkarmak istedi.

Aslında Sovyet komünizminin kaynağı olan ve materyalizmin bir yorumu olan Marksizm; dine dayalı ahlak kavramlarını yok sayarak, maddi etkenlere dayalı ahlaki unsurlar geliştirmeye çalışmıştır. Ancak burada karşılaşılan sorun şuydu, dine dayanmayan ahlaki ilkeler kendine neyi kaynak edinecekti? Sovyet komünizminin oluşturduğu ahlaki erdemler manzumesinin aslında dine dayalı ahlaki ilkelerden hiçbir farkı yoktu. Örneğin dürüstlük, rüşvetten uzak durmak, rüşvet ile ilgilenenleri ihbar etmek, yolsuzluk yapanları hemen uyarmak suretiyle devlete haber vermek, sade bir hayat sürmek, alın teri ile her şeyi elde etmek, yasalara ve kurallara uymak vs. gibi.

Sovyetler Birliğinin İslam’ı Müslümanların hayatından tamamen çıkarma yolundaki stratejisini aşama aşama gerçekleştirdiğini görebilmekteyiz. İlk aşamada İslam’ı Müslümanların hayatından tamamen çıkarmak ve dinsiz insanlar yaratmak isteyen Sovyetler Birliği, 30.000 civarında cami yıktırılmış, emekçi ve işçi sınıfının dışındaki alim, molla, din adamı, toprak ağası, dükkan sahibi vb. emekçi kesimden olmayan herkesi basit suçlamalar ile ya öldürmüş, ya da mal varlığına el koyup Sibiryaya sürgün etmiştir. Aynı zamanda din eğitimini de engellemek için camilerin yanında yer alan medreseler Sovyet yetkilileri tarafından kapatılmıştır.

İkinci aşamada 1924 yılında Sovyet kanunlarında dinle ilgili çeşitli stratejiler belirlenmiş, bu stratejilere göre dinî kuruluşlar ortadan kaldırılmıştı. Devletin din üzerinde kontrolünü

3 Braker, Hans; *İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri*, Çev: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No:7, Ankara, 1984, s. 5.

4 Benningsen Alexandre, *Chantal Quequejay, Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev: Nezh Uzel, Elips Kitap Yayınları, Ankara 2005, s. 218.

5 Ринат Шигабдинов, *Неофициальный Ислам В Средней Азии В 1940-1980-е годы (по материалам архивов)*, Ислам В Центральной Азии: От Представительство К Фобии, том 3, Анкара, 2012, s. 1685.

sağlamak için en az yirmi üyesi olan “*dvatsatki*” adında bölgesel dini idareler kurulmuştu. Bu kuruluşlar Sovyet Rusya’sında dini faaliyetlerin yapıldığı tek meşru kuruluşlardı. Yine bu kuruluşlar yerel idarelere bildirmek suretiyle çeşitli ibadet yerleri kiralayabiliyor ve burada görev yapacak din hizmetlilerinin de resmi makamlarca tescil edilmesi görevini de yürütüyordu.⁶

Sovyet rejimi, İslam dinini sadece dinsel değerlerden ibaret görmeyip aynı zamanda siyaset ve adalet olgularını da içermesinden dolayı rejime karşı bir tehdit olarak algıladığından, İslam dinine yönelik sert ve acımasız politikalarını uygulamaya koydu.⁷ Böyle bir siyaset izleyen Moskova’nın devlet politikasındaki temel hedefi dinsel kurumların gücünü diskalifiye etmek olmuştu. Daha sonra ise İslam’ı Müslümanların hayatından tamamen çıkarmak, Sovyet cemiyetinden⁸ kovmak ve Müslümanlardan dinsiz insanlar yaratmak Sovyet Rusya’nın resmî devlet politikası haline gelmiştir.⁹ Böylece din eğitimi tamamen devlet kontrolüne geçti.

Üçüncü aşamada ise belki de Sovyetlerin, Müslümanlara indirdiği en büyük darbe alfabeyi önce 1929 yılında Latinceye, ardından 1939 yılında ise Kiril alfabesine dönüştürmek oldu. Devrimden sonra Müslümanların alfabelerinde gerçekleştirilen değişiklikler, bu toplumların hafızalarına bir bakıma kilit vurmuş oldu. Böyle bir uygulama ile Sovyetler Birliği’nde yaşayan Müslüman halk İslam medeniyetlerinden tamamen izole edilmiş oldu. Neticede 1928 ve 1945 yılları arasında uygulamaya konulan alfabe değişikliğiyle Kuran ve ibadet dili olarak kullanılan Arap alfabesi bu yöntemle İslam toplumuna unutturuldu ve böylece İslami eğitimin tamamen ortadan kaldırılması sağlandı. Böylelikle Arapça yazan, Latince öğrenen ve son olarak Kiril alfabesini kullanan üç farklı nesil ortaya çıktı. Neticede Sovyet rejimi bu üç kuşak arasında hem yazılı hem kültürel anlamda bir kopukluk yaratmayı başarmış oldu.

I. Ateist Eğitim Sisteminin Ana Hedefleri

A) İnançsız Birey Yetiştirmeye Yönelik Örgün ve Yaygın Eğitim Politikası

Sovyet yönetimi, insanların hayatından dini çıkarmak için ‘ateistler üniversitesi’ gibi eğitim kurumları açmıştır. Din aleyhinde konferanslar, yayınlar, camiye giden Müslümanlara herkesin önünde hakaret, oruç aleyhinde propaganda, gençleri dinsizlik esaslarına göre yetiştirme ve dinî özel gün ve bayramları ortadan kaldırma gibi faaliyetler, uygulanan metotların bazılarını teşkil ediyordu. Komünist ideoloji güdümlü ve dinsizliği prensip

6 Azade–Ayşe Rorlich, *Komünist İdaresinde Volga–Ural Müslümanları*, Çev: Prof. Ahmet E. Uysal, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 9, Ankara 1984, s. 17.

7 Hans, *İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri*, s. 6.

8 Rus Hükümeti, ilk olarak din adamlarını en tehlikeli düşman olarak seçmiş ve din adamlarını zor duruma düşürmeye çalışmıştır. Ziyayev Hamid, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev: Ayhan Çelikkbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 343.

9 Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 73.

edinmiş bu eğitim sistemi aslında toplumu kolektifleştirme ve rejime karşı her türlü aykırı davranışın bastırılmasını hedefliyordu. Bu nedenle rejim, kitlesel göçe zorlama, katliamlar ve manevi hayatın makineleştirilmesi üzerine kurulmuştu.

Sovyet eğitim sisteminin belirlenen ateist hedefler doğrultusunda, ilk ve ortaöğretim okullarında sürekli din aleyhinde yayınlar, broşürler dağıtılıyor, ateizme ikna odaları ve sergi köşeleri, öğrencileri sorgulama gibi faaliyetler her zaman uygulamada olan din karşıtı propaganda yöntemleriydi. Aile içinde bir şekilde dinle bağlantılı ahlaki öğretiler öğrenen bir öğrenci, okula geldiğinde tamamen din karşıtı propagandaya tabi olmakta, bir Müslüman evladı devletin baskısıyla tabiri caiz ise ikiyüzlü bir hayat sürmeyi daha çocukluğundan öğrenmekteydi. Bazen okullara teftiş amaçlı gelen uzmanlar rastgele bir sınıfa girip dinle ilgili sorular sorar ve kimin ailesinde İslami ibadetlerin yapıldığı hakkında sinsice yöntemler kullanarak bilgi almaya çalışırdı. Böylece okul öncesi eğitim kurumlarında, ilk ve ortaöğretim okullarında çocuklar ve gençler tamamen dinden soyutlanmış ateist eğitim sistemine tabi tutulmuştur. Eğitimciler çocukların ve gençlerin tam manasıyla ateist olması için bu yöndeki bilimsel ve deneysel çalışmalarını, araştırmalarını devlet desteğiyle düzenli bir şekilde yayınladılar.¹⁰

Ortaöğretim ve liselerde özel “Tanrısızlar” odası oluşturulur, bu odada din aleyhinde ve dindarları küçümseyen resimler, görsel nesnelere sergilenir, karikatür ve resimler kullanılarak dini unsurlarla alay edilirdi. Rejim bu tür yöntemleriyle bir nevi Tanrı’ya karşı savaş açmış, başka bir ifadeyle “Tanrı’yı öldürdüğünü” ispat etmek istiyordu. Her şeyin insan eliyle meydana geldiğini, insanın kendisinin ise evrimle bugünlere kadar gelişerek ulaştığını tüm derslerde öğrencilerin beynine aşılanıyordu.¹¹

10 Вкз. Крупская Н. К., *Вопросы атеистического воспитания*, Москва, 1961; *Основы научного атеизма*, 2 изд., Москва, 1962; *Спутник атеиста*, 2 изд., Москва, 1961; Алексеев А. Н., *Атеистическое воспитание в школе*, Москва, 1958; Беляев К. И., *Что несет детям религия*, Москва, 1961; *Об атеистическом воспитании школьников*, Пермь, 1961; *Воспитание атеизма на уроках в средней школе*, Сб. ст., Архангельск, 1961; Борисов И. Н., *Химия и научно-атеистическое воспитание*, Москва, 1958; Гончаров Н. К., *Вопросы педагогики*, Москва, 1960, с. 144-78; Зверев И. Д., *Научно-атеистическое воспитание на уроках биологии*, Москва, 1961; Радина К. Д., *Атеистическое воспитание детей в семье*, Ленинград, 1955; Эльманович С. С., *Научно-атеистическое воспитание на уроках физики*, Москва, 1959; Виравовский А. С., *Научно-атеистическое воспитание учащихся при изучении основных законов и теорий химии*, “Химия в школе”, 1955, № 3; Воробьев П. Г., *Атеистическое воспитание учащихся при изучении русских дореволюционных писателей*, “Литература в школе”, 1955, № 1; Дапри Н. Г., *Материалистическое объяснение религии на уроках новой истории в VIII - IX классах*, “Преподавание истории в школе”, 1955, № 1; *На усиление научно-атеистической работы в процессе преподавания физики и астрономии*, “Физика в школе”, 1955, № 1; Масленникова Т. В., *Научно-атеистическое воспитание учащихся при обучении ботанике*, “Биология в школе”, 1958, № 5; Недопекина Е. Т., *Об атеистической работе в детском саду*, “Дошкольное воспитание”, 1960, № 4; Шеенко С. Д., *Атеистическое воспитание на уроках экономической географии зарубежных стран*, “География в школе”, 1960, № 3; Нетьлько А. М., *Вопросы атеистического воспитания во внеклассной работе*, Сыктывкар, 1960; *Новая советская и иностранная литература по вопросам религии и атеизма*, ФБОН АН СССР, 12 вып. в год с 1959 г.; Перовский Е. И., *Атеистическое воспитание детей в школе и семье*, Москва, 1955.

11 Вкз. Дмитрий Павлович Сажин, *Атеизм В Теории И Практике Советской Школы 1950-1960-х гг.*, Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1: Богословие. Философия, № 47 (3) / 2013, с.112-124.

Kayda değer bir diğer husus ise Marx'ın “Din halk için bir afyondur” öğretisini hayata geçirmek amacıyla 1921’de Moskova’da “Tanrısızlar Cemiyeti” tesis edilmesidir. Bu cemiyet, Sivil Toplum Kuruluşu maskesi altında faaliyette bulunan bir parti ve devlet kuruluşuydu. “Bezbojnik” [Tanrısız] (1921–1941), “Ateist” (1923–1930), “Antireligioznik” [Din karşıtı] (1926–1941), “Voinstvuyuşiy Ateizm” [Savaşçı ateizm] (1931) gibi dergiler, adı geçen cemiyetin resmi yayın organlarıydı. Cemiyet Özbekistan’da “Hudasızlar” (Tanrısızlar) dergisini çıkarıyor ve birçok öğrenci, yazar, idareci, aydın şahıslar bu yayın organlarına üye oluyorlardı. Bu tür yayın ve basılı propaganda yöntemiyle, ilk, ortaöğretim ve üniversite öğrencileri yoğun bir şekilde kendi kültürü ve dinine yönelik dezenformasyona maruz kalıyordu.

Evrim ile bugünlere ulaşan insanın hangi inanç ve değerlere göre, ne tür ahlaki ilkelerle göre eğitileceği son derece anlaşılması zor bir mefhum idi. Rejimin dayattığı, tamamen beşeri değerlere dayalı ahlaki ilkeler insanları ne kadar bağlayabilirdi? Sovyet insanı gerçekten ahlaklı idi ise bunun temelini beşeri bilime mi dayandırmak gerekiyordu, yoksa aşırı derecede katı ve acımasız olan devlet korkusuna mı?

Dini edebiyatın ortadan kaldırılması ve din eğitiminin suç sayılması Müslümanların manevi yönünü mahvetmişti. Ülkeden çıkma ve ülkeye girme yasağı, hac farızalarını yerine getirme imkânını ortadan kaldırdı ve bu durum aynı zamanda diğer Müslüman halklarla ilişkileri kopardı. Camilerin kapatılması, dini bayramların ve orucun yasaklanması gibi baskılar Müslümanları bir araya getiren ve dini anlamda sosyalleştiren faaliyetlerden yoksun etti.¹²

Rejim, yasal dayanaklarla bazen propagandayla bazen de zorla¹³, dinsiz yaşamı hayata geçirme amacıyla geniş din aleyhtarı propaganda yürüttü. Özellikle Eğitim alanında okul öncesi eğitimden üniversiteye, hatta doktora kurslarına kadar mevcut kurumları kapsayan ateist eğitim sistemini yerleştirdi. Sovyet yetkililerinin tamamı, topyekun bir şekilde din aleyhtarı propaganda kurallarını öğretmek için mevcut olan beyin gücünü etkili bir şekilde kullandılar.

Örneğin yüksek öğretim kuruluşlarında sosyal ve fen bilimleri alanında uzman olan bilim insanları, tarih, dil eğitimi, tıp ve ekonomi alanında bilimsel araştırma yapan enstitü üyeleri, teknik üniversite profesörleri ve diğer öğretim elemanları bu propaganda çalışmalarına dahil edilmiş, bu profesyonel kişilerin teorik ve metodolojik din aleyhtarı dersler vermeleri zorunlu hale getirilmişti. Yine bu kişiler bilimsel olarak ateizm üzerine makale yazıp broşürler oluşturarak birçok propaganda aracı hazırladılar. Ancak bu alanda ateizmi savunan ve hummalı çalışma yapan uzmanların bir şekilde yine dine inanmaya devam ettiği, özellikle Müslüman uzmanların tanrısızlık bilincini yaymalarından rahatsız olmaları her platformda görülmekte ve hissedilmekteydi.

12 P. Балгин, *Деловая Неделья*, Казахстан, No 1/ s. 679.

13 Политбюро ЦК РКП (б) - ВКП (б). *Повестки Дня Заседаний*. 1919 - 1952. М.: 2000. Т. 1. s. 664.

Sovyetler Birliği'nin dine bakış açısı altında Marksizm'in dinlere yaklaşımı çerçevesinde şekillenmiştir. Marksist ideolojiye göre din, kitleleri burjuva ve yönetici kesime karşı isyan etmekten alıkoyan, "öbür dünya"ya yönelik vaatlerle kitlelerin dünyevi taleplerini azaltmaya, ellerinde olanla yetinmeye iten bir baskı aracı olarak görülür. Bu nedenle din, toplumdaki sınıf farklılıkları ortadan kalktıkça yok olacağı tahmin edilen, yok olması arzu edilen bir kurumdur. Ancak eğitim kurumlarında yoğun ateist eğitim alan bir öğrenci evine geldiğinde aile ortamında dinî ritüellerle karşılaştığında yaşadığı ikilem devletin inanç ve ahlak politikasının çelişkili bir mahsulüydü.

Devlet eliyle ateizm anlamına gelen "*Gosateizm*" politikasının uzun bir süre aynı kararlılıkta sürdürüldüğünü söylemek mümkün değildir. 2. Dünya Savaşı'nın Sovyet topraklarına sızması ile birlikte yumuşatılan din karşıtı politika, kısa süre içinde dinlerin sıkı devlet denetiminde ve güdümünde tutulduğu Sovyet rejiminin, dini kendi çıkarları doğrultusunda, kitlelerin sadakatini sağlamak için kullanıldığı bir siyasete dönüştü. Bu çerçevede, Sovyet Müslümanlarını temsilen dört müftülük kuruldu. Her bir müftülük, Müslümanların yoğun olduğu bölgelerde (Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya, Orta Asya ve Volga bölgesi) görev yapıyordu. Orta Asya'da Müslümanları yönlendirebilmek ve Sovyet yönetiminin kontrolünde tutabilmek amacıyla, kısa adı SADUM olan Orta Asya ve Kazakistan Müftülüğü 1943 yılında kuruldu.¹⁴ Müftülük, belirlenen sınırlar dahilinde dini eğitim veriyor ve açılmasına izin verilen az sayıdaki cami ve medresede görev yapacak din adamlarını yetiştiriyordu. Böylece Sovyet rejimi 20 yılı aşkın bir süre amansız biçimde savaş ortamından kaldıramadığı dinlerle yeni bir mücadele yöntemi bulmuş oldu. İbadet yerlerini, burada görev yapacak olan din adamlarını ve en önemlisi, bu din adamlarının sahip olacağı bilgi sistemini kontrol etmeyi hedefleyen Sovyet yönetimi, böylelikle dini cemaatleri kontrolü altında tutma ve cemaatlerin sadakatini dini propaganda yoluyla sağlama amacını güdüyordu. Bu politikanın en önemli sonucu Sovyet Müslümanlarının bir yandan "ümme't"ten soyutlanması, bir yandan da seküler bir İslam anlayışını benimsemesi oldu. Sovyet Müslümanları arasında İslam bir dizi ritüel ve inançtan çok, bir gelenek olarak algılanmaya başlandı. Sovyet Müslümanları için İslamiyet vahye dayanan birtakım dünyevi ve uhrevi değerler ve davranışlar bütünü olmaktan çıkarak, tebaası oldukları Ruslardan kendilerini ayırt etmeye yarayan bir kültürel/etnik kimlik işareti halini aldı. Tamamen sekülerleşmiş, hayatını İslam'ı temel almadan sürdüren bir Müslüman, Ruslardan farkını uhrevi içeriği tamamen boşaltılmış bir İslam kimliği ile iddia eder oldu.¹⁵ Bu dönemde Kırgız, Özbek, Tatar, Kazak, Azeri, Başkurt vs. olmak, Müslüman olmakla eşdeğer oldu; tıpkı sekülerleşmiş Ortodoksluk'un, Rus olmakla eşdeğer tutulması gibi.¹⁶

14 Kanatbek Murakhilov, Kanybek Mamataliev, Omurzak Mamaiusupov, "Islam in the Democratic Context of Kyrgyzstan: Comparative Analysis", *Central Asia and the Caucasus*, cilt: 3, sayı: 33, 2005, s. 46.

15 Julie McBrien & Mathijs Pelkmans, "Turning Marx on his Head: Missionaries, "Extremists" and Archaic Secularists in Post-Soviet Kyrgyzstan, ss. 90-91.

16 Adeeb Khalid "A Secular Islam: Nation, State and Religion in Uzbekistan", *International Journal of Middle East Studies*, cilt: 35, sayı: 4, 2003, ss. 573-598.

Devlet tarafından dayatılan ve akademik çalışmalarda “resmi İslam” olarak adlandırılan tek tip İslam anlayışı, toplumun bütününe kayıtsız şartsız egemen olmayı ve alternatif İslam anlayışlarını ortadan kaldırmayı hedefliyordu.¹⁷ Sınırlarını devletin belirlediği resmi İslam kurumları, tüm çabalara rağmen yok edemediği, “gerici” ve “batıl” gördüğü İslami inanışları “Halk İslamı” (folk İslam) olarak adlandırıyordu.¹⁸

Her biri sıkı devlet kontrolünde bulunan müftülük, ilahiyat okulları, cami ve medreselerde resmi İslam hakimken, halk İslamı ise Sovyet denetiminden kaçabilmiş ve yerel Sovyet yetkililerince göz yumulan türbe, mezar ve yeraltı kurslarında Müslümanlara hitap eden İslam türünü niteliyordu.

Halk İslamı yada folk İslam, Sovyet öncesi dönemde büyük ilgi gören evliyanın ve din büyüklerinin hatırasına saygı duymak, mezarlarda adak adamak ve dua etmekten ibaret olmuştu. Bu tür dini inanışlara sahip olan halkın temel dini bilgiler bakımından fazla bir derinliğe sahip olmadığı rahatlıkla anlaşılır, ancak bu tarz dini ritüeller daha cazip, kutsal ve makbul kabul edilirdi.¹⁹

Din eğitimi ve öğretimi devlet tarafından yasaklanmış olmakla birlikte, sayısı son derece az olan mescitlerde çalışan din görevlileri, halkın din hizmeti alma ihtiyacını sınırlı da olsa karşılamaya çalışıyorlardı. Devlet yetkilileri ve üst düzey memurlar da cenaze, sünnet ve nikah gibi merasimlerde din görevlilerine ihtiyaç duyduklarından mescitlerdeki gizli ibadetlere göz yumuyorlardı.²⁰

Sovyet rejiminin ilk ve orta öğretim okulları dışında işyerlerinde, mahallelerde ve halk eğitimi merkezlerinde uyguladığı her türlü “ateist insan yetiştirme” çabasına rağmen, insanlar aksine, kendi inanç ve kültürlerine daha fazla sahip çıkmışlardır. Sovyet rejimi geç de olsa Müslümanların gelenek-göreneklerinin din ile ayrılmaz bir bütün olduğunu fark etti. Örneğin, Sovyetler Birliği’nde yapılan incelemeler ışığında; Müslüman erkek çocuklarının hala sünnet edilmesi, Şeker Bayramı kutlamalarının yapılması, resmi nikâhın yanı sıra dini nikâhın kısılması ve yine toplumun büyük bir kesiminin Müslüman kabristanlarını tercih edip İslamî biçimde cenaze törenleri düzenlemesi, bütün çabalara

17 T. Jeremy Gunn, “Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism, and the State in Central Asia”, *Sociology of Religion*, cilt: 64, sayı: 3, 2003, s. 390.

18 Geniş bilgi için bkz. Ринаг Шигабдинов, *Неофициальный Ислам В Средней Азии В 1940-1980-е годы (по материалам архивов)*, *Ислам В Центральной Азии: От Представительство К Фобии*, том 3, Анкара, 2012, s. 1677-1699.

19 T. Jeremy Gunn, “Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism, and the State in Central Asia”, s. 390.

20 Köylerde bulunan ve “Damulla”, “Mulla” veya “Molla” adı verilen din görevlileri her ne kadar resmi bir eğitim kurumuna devam etme fırsatı bulamamış olsalar da Kuran okuyabilecek seviyede idiler. Din görevlileri aynı zamanda çocukların din eğitimi ihtiyaçlarını da karşılamaya çalışıyorlardı. Din görevlileri çocuklara öncelikle Kuran okumasını öğretirdiler. Bu çerçevede genellikle “Muallimi Sani” adı verilen “Kuran okumaya Giriş” niteliğindeki alfabe okutulurdu. Son sayfalarında on iki küçük sürenin de bulunduğu kitabı bitiren öğrenciler Kuran okuyabilmekteydiler. Kuran’ın yarısına geldiğinde medreselerde okutulan “Muhtasarul’-Vikaye” isimli Fıkıh kitabı okumaya başlanırdı. Kuranı Kerim baştan sonra molla ile okunup bitirildikten sonra hatim töreni yapılırdı. Daha üst düzeyde din eğitimi almak isteyenler ise bölgede yaşayan ünlü bir molladan eğitim almaya devam ediyordu.

rağmen Müslümanların İslam dininden uzaklaşmadığını gösterir. Aslında bu durum gelenek ve görenek sayesinde halkın dini ibadetlerden uzaklaşmadığının da kanıtıdır.²¹

B) Aile Bilincinin ve Kültürünün Sistemik Şekilde Yok Edilmeye Çalışılması

Sovyetler Birliği'nin üzerinde durduğu en önemli konulardan birisi de Sovyet toplumundaki bireylerin aileye olan bağlılığını yok etme ve aile kavramından uzaklaştırma projesidir. Bunun temel sebebi de bir insan aile kurduğunda eşine, çocuklarına mal-mülk, ev vs. almak istemesi ve bunun neticesinde toplumcu bilinç yerine bencil bilincin bireyin üzerinde hakim olmasında yatmaktadır. Böylesi bencil bilincin hakim olduğu topluluktan ise hiçbir zaman çoğulcu komünist toplum ortaya çıkmaz. Bununla hedeflenen nokta toplumdaki bireylerin “ben” merkezli değil, daha çok “biz” merkezli olmasıdır. Rejimin ideolojisine göre insan ilk önce kendi ailesini değil toplumu ve dolayısıyla devleti düşünmeli, ön plana çıkartmalıdır. Ayrıca ailelerin birleşmesiyle aile yapısı içinde hem din, hem örf-adet hayat bulacağından ve dolayısıyla öz kültürün hakim olduğu bir topluluk oluşacağından aile yapısının şekli ve altyapısı bozulmalıydı.

Tanrı'yı yendiğini ya da Tanrı olmadan insanın her şeyi başarabildiğini ispat etme vehmine kapılan rejim, bireylerden oluşan sürüleri ve dolayısıyla özeli olmayan toplum için var olan bireyleri yetiştirmeyi hedef alıyordu. Bunun için okullarda ve işyerlerinde “Ben toplum için varım”, “Hedefimiz komünizm”, ya da “bir insan herkes için, herkes bir insan için” v.b. konulu büyük pankartlar sürekli büyük panolarda asılı duruyordu.

Aile özün ve özelin kaynağı olduğundan dolayı aile müessesesine karşı savaş açan Sovyet yönetimi gizli bir plan-projeyi uygulamaya koydu. İlk önce anne-baba kültüründen yoksun, hatta kendi ecdadının kim olduğunu dahi bilmeyen tam anlamıyla sadece devlete bağlı insanlar topluluğu yaratmayı planladı. Bunun için öncelikle meslek yüksek okulları ve üniversite yurtları kızılı-erkekli karma bir düzene dönüştürüldü.²² Bir-birleriyle kaynaşarak yaşayan inançsız gençlerin gayri meşru çocuklarının doğmasına göz yumuldu. Bu doğrultuda Sovyet rejimi öncelikli olarak yetimhaneleri ve bakıma muhtaç, sorunlu, çok çocuklu ailelerin çocuklarının yetiştirildiği “İnternat” adındaki yatılı bölge okullarını yaygınlaştırdı. Hem yetimhanede hem de İnternat'ta yetişen çocuklar kendisini özel hissetmiyor, kendini ailesinden daha çok, devlete ve topluma ait hissediyordu. Burada yetişen çocuklar özenle başarılı kılınmaya, topluma örnek gösterilmeye çalışılıyordu. Dolayısıyla herhangi bir geleneksel altyapıya ve inanca sahip olmayan ancak başarılı, topluma örnek bu gençler her tarafta methediliyordu.²³ Müslümanlar arasında, yurtlardaki

21 Hans Braker, *İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri*, s. 8.

22 Kampus şeklinde yapılan yurtların içinde birinci oda bayanlar odası, ikinci oda erkekler odası şeklinde düzenlenmiş olup bu tür yurt sistemi uygulaması eski Sovyet ülkelerinin neredeyse tamamında hâla devam etmektedir.

23 Bu konuya en bariz örnek olarak eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki cumhurbaşkanlarının çoğunun bu tür yetiştirme yurtlarında yetişmiş olduğu gösterilebilir. Yetiştirme yurtlarında değil de normal aile ortamında yetişenlerin ise Sovyet Rus kültürünü benimseyen ailelerden olması, iyi bir Rusça eğitim almış olması gerektiği eski Sovyet ülkelerinde herkesçe bilinen bir gerçektir.

kızılı-erkekli sistem pek kabul görmese de, İnternat yetiştirme yurtları özellikle köylü aileler tarafından bayağı ilgi görmüştü. Aileye olan ilgi ve yuva duygusu insanın fitratında olduğundan Sovyet rejimi bu konuda başarılı olamadı ama yetiştirme yurtlarında ve İnternat'larda yetişen çocuk sayısında bir hayli artış oldu.

II. Sovyet Rejiminin İnançsız Ama Eğitimli Toplum Yaratma Çabası

Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman topluluklar arasında, okuma ve yazma oranının zaman içerisinde önemli gelişmeler gösterdiğini açıkça görmek mümkündür. Müslümanlar arasında 1920'lerde %7-10 olan okuryazarlık oranı, 1980'lerde %99'lara yükselmiş bulunmaktaydı. Ne var ki, genel eğitimdeki bu gelişme ile İslam kültürünün kitlelere ulaştırılması arasında ters bir orantının varlığı dikkat çekmektedir. Birlik cumhuriyetlerinde bulunan, en yüksek düzeyde eğitim ve öğretim kurumları olan üniversiteler ile bilim akademilerinde, önemli kent merkezlerinde öğretmen yetiştiren eğitim enstitülerinde, Marksist-Leninist felsefeye dayalı ateist eğitim hakimdi. Bu eğitim kurumlarında genel olarak ideolojik eğitim sistemi yürütülmekte ve İslam, feodal yapının bir ürünü olarak görülmekte ve gösterilmektedir.

Sovyet yönetiminin 1925'lerden itibaren 1965'lere kadar uyguladıkları din karşıtı mücadele Müslümanları dini ve manevi yönden büyük zarara uğrattı. Bu politika çerçevesinde "Allahsız Militanlar Birliği" ve "Ateist Kulüpler" adı altında kurulan örgütler her zaman aktif olmuş ve sürekli rejim tarafından desteklenmişti. Dine karşı başlatılan bu mücadele; okullar, parti kuruluşları, kulüpler ve Tanrısız Militan Birlikleri (Soyuz Voinstvuyushih Bezbojnikov)²⁴ tarafından yürütülmüştür. İlki 1925 yılında kurulan Tanrısız Militan Birlikleri'nin üye sayısında ilgi çekici artışlar gözlenmektedir. Bilhassa Müslüman cumhuriyetlerde faaliyet gösteren bu birliklerin üyelerindeki artış aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tanrısız Militan Birlikleri Üyelerinin Artış Durumu

Cumhuriyetler	1930	1931	1932	1938
Azerbaycan	3.000	67.000	70.000	85.638
Kazak	4.480	-	23.000	25.916
Özbek	13.115	60.000	90.000	41.767
Kırgız	?	?	?	1.266
Başkurt	12.000	29.000	43.000	35.329
Dağıstan	10.030	30.200	49.000	?
Çeçen-İnguş	4.000	?	?	6.000

Tablodan anlaşılacağı üzere bu ateist birliğin üye sayısında kısa zamanda büyük artışlar olmuştur. Böyle bir politika Müslüman toplumlarının geleneksel, dinsel ve sosyo-

24 Устав ЦБ СССР. М., 1925. с. 3.

kültürel yapısını değiştirmeye yönelik ciddi bir gayretten başka bir şey değildir. Yönetim ve kamu kurumlarının ciddi şekilde estirdikleri dinsizlik havası, geleneksel ve sosyal yapının bozulması ve değişmesinde önemli bir rol oynamış olabilir.

Bu birliklerin yanında üniversitelerde de “Ateist Kulüpler” kurulmuştur. Sovyetler Birliği’ndeki Müslüman bölgelerde gerçekleştirilmiş olan bazı din sosyolojisi araştırmaları, özellikle gençler arasında ateizmin yayılmış olduğunu ortaya koymaktadır ki, bu sonucun alınmasında sözü edilen Ateist Kulüplerin rolünün büyük olduğu anlaşılmaktadır.²⁵

Üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise insanoğlunun her zaman yüce ve üstün bir yaratıcıya, dolayısıyla dine ihtiyaç duymasındır ki Sovyet rejimi bu ihtiyacı sanatla kapatmaya çalışmıştır. Öyle ki özellikle Orta Asya ve Kafkaslarda sanat, resim, müzik, tiyatro, spor, her türlü müzikal ve tiyatral merasim ve etkinlikler, bayramlar, törenler aralıksız düzenleniyordu. Sovyetler dağıldıktan sonra bile Orta Asya ülkelerinin ne kadar sanat, tiyatro, edebiyat ve şiire düşkün olduğu açıkça gözlemlenebilmektedir.

III. Dinsiz Rejimin Din Eğitimi Politikası ve Dini Müesseseler

Sovyetler Birliği’nin İslam’ı yok etme politikalarından bir diğerini ise 1928 yılında İslam inanç esaslarıyla birlikte, dini eğitim veren kurum ve kuruluşları yok etmekle başlayan süreç oluşturmuştu. Bu süreç dâhilinde yukarıda söylediğimiz gibi on binlerce cami yıkılırken, birçok din adamı da öldürülmüştü.²⁶ Örnek vermek gerekirse Sovyet topraklarında 1917’den önce tahminen 26.000 cami mevcutken (yedi sekiz bin kadar da Buhara Emirliği’nde²⁷ ve Hive Hanlığı’nda), 1942 yılında bu rakam Sovyet istatistiklerine göre 1312’ye inmişti. Bu sayı 1980’lerde 400 civarına kadar düşmüştü. 1944–1978 yılları arasında Azerbaycan’da 6 milyondan fazla Müslüman yaşamasına rağmen 16 cami bulunurken; bunlardan 14’ü Şii, diğer 2’si ise Sünni camiydi.²⁸

Türkmenistan’da 2 milyonu aşkın nüfusa rağmen sadece 4 tane küçük köy camisi; Dağıstan’da 1.5 milyondan fazla Müslüman nüfus için 12 cami bulunuyordu. Yine Çeçen–İnguş Cumhuriyeti’nde 1 milyonu aşkın nüfusa karşın tek bir cami yoktu.²⁹ Çünkü Sovyet rejimi İslam dinini yok etmek için Müslümanların dini eğitim ve manevi merkezi olan bütün camileri ortadan kaldıran bir yöntem izlemişti. Bu yok etme faaliyetlerini

25 Bennigsen-Lemercier, *Quel-quejay, Sufi ve Komiser*, trc. Osman Türer, İstanbul, 1988, s.70-72.

26 S.Enders Wimbush, *Sovyet Orta Asyası’nda Soysuzlaştırma Politikası*, Çev: Dr Yasin Ceylan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 34, Ankara, 1984, s. 4.

27 “Türkistan” adının kaldırılmasında tıpkı Buhara ve Harezm Halk Cumhuriyetleri’nin yok edilmesinde olduğu gibi “Sovyetleştirme Politikası” temel gerekçe olmuştur. Baymirza Hayit; *Türkistan Devletleri’nin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 348–349.

28 1935 yılında Sünni ve Şii camilerin sistemli bir şekilde kapatılmaya başlandığı görülmektedir. 1920 yılında Azerbaycan’da 2000 kadar Sünni ve Şii cami bulunurken, 786 tane medrese ve mektep bulunmaktaydı. Chantal Lemercier–Ouelquejay, *Azerbaycan’da İslamiyet’in Durumu*, Çev: Nursel İçöz; Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya–Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 32, Ankara 1986, s. 10.

29 Alexandre Bennigsen, *İslam in Soviet Union General Presentation*, Middle East Technical University Asian African Research Group Yayınları, No: 27, Ankara 1985, s. 7.

yoğun olarak Türkmenistan ve Kuzey Kafkasya'daki Çeçen-İnguş Cumhuriyeti olmak üzere iki bölgede gerçekleştirdi. Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde, Çeçen halkın isyan edip 1943 yılında Sibirya'ya sürgün edilmesinden sonra burada tek bir cami bile kalmamıştı.³⁰ Daha sonraki dönemde tahminen 200 cami ayakta kalmış, bu camilerden 146 tanesi Orta Asya ve Kazakistan'da bulunurken, Kırgızistan'da 33 cami mevcut idi. Bu camilerden 13'ü Çeçen ve Dağıstan bölgesinde iken, 13'ü de Tatar bölgesinde idi. Verilen rakamlara göre 1917'de Rus İmparatorluğu'nda sayısı 26.000 kadar olan camilerde, yaklaşık 45.000 din görevlisi faaliyet gösteriyordu. Yine çoğu insan özel ibadet yerlerinde olduğu gibi ibadetlerini yapabilmek için birbirlerinin evlerinde de toplanabiliyorlardı.³¹

Sovyet rejimi din eğitimini de kökünden yok etmeye çalıştığı gözlemlenmektedir. Sovyet yönetimi 1928 yılında ülkedeki bütün mektep ve medreseleri kapatmış ve dini eğitim veren hiçbir kurum bırakmamıştır.³² Devlet okullarında dinî eğitim kesinlikle yasaklanmıştır. Ancak halkın fikriyatından dini itikadı ve ibadetleri söküp atamayan rejim, bu defa dini kontrol etmek ve Müslümanları istediği şekilde eğtebilmek, şekillendirebilmek için kendi kontrolünde, sadece din adamı yetiştirmeye yönelik, dinî karakteri titizlikle korunan okulların varlığını kanunla belirlemeye mecbur kaldı ve bu doğrultuda tüm Sovyetler Birliği için din adamı yetiştiren iki İslami eğitim kurumunun faaliyete geçmesine izin verdi. Bunlardan birincisi, 1945'ten beri faaliyette olan Buhara'daki Mîr-i Arab Medresesidir. Orta düzeyde beş ve yedi yıl süreli din eğitimi veren Mîr-i Arab Medresesi, 1535 yılında kurulmuş olup Ekim ihtilalinden sonra kapatılmış, 1952 yılında ise yeniden faaliyete açılmıştır. Mîr-i Arab Medresesi'nde elli kadar öğrenci öğrenim görmekte olup, her yıl buradan on kadar öğrenci mezun olabilmekteydi. Medrese mezunlarından bazılarının Kahire'de bulunan El-Ezher Üniversitesi'ne kabul edildikleri de görülmüştür. Çeşitli müşahedeler göstermiştir ki, bu okulda eğitim pek yüksek seviyeli olmayıp, medrese ne İslâm hukukuna vâkıf kadı ve müftüler, ne de dini en ince noktalarına kadar bilecek ulemâ sınıfı yetiştirecek güçte idi. Medresede eğitim almak isteyen öğrencinin her şeyden önce Sovyet İstihbarat Teşkilatı KGB'dan onay alması zorunluydu. İkinci dini eğitim kurumu ise, yüksek düzeyli İslami Medrese olan Taşkent'teki İmam İsmail el-Buharî medresesidir (Barak Han Medresesi de denir). Yüksek okul düzeyinde ve bir İslam enstitüsü seviyesinde olan İmam İsmail el-Buhari medresesi 1958 yılında faaliyete geçmiştir.³³ Açıldıktan iki yıl sonra 1960 yılında öğrenime ara veren ve 1972 yılında yeniden eğitim-öğretime başlayan İmam İsmail el-Buhari Medresesi'nde öğrenim süresi dört yıl olup, otuz kadar öğrenci eğitim görüyordu. Buradan mezun olanlardan bazıları Mısır, Suriye ve Libya gibi ülkelerdeki İslami İlimler fakültelerine gönderiliyor orada ihtisas eğitimi görüyorlardı. İmam İsmail el-Buhari medresesi mezunları Sovyetlerdeki

30 Aynı eser, s. 9.

31 Vincet Monteil, *Sovyet Müslümanları*, Pınar Yayınları, İstanbul 1992, s. 194; Fatma Tombak, *20. Yüzyıl Sovyet Rusya'sında Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme*, History Studies, Volume 3/2, 2011, s. 363.

32 Ринат Шигабдинов, *a.g.e.*, cilt 3, s. 1685.

33 Jo-Ann Gross, "Resmî ve Resmî Olmayan İslâm Tartışması: Sovyet Orta Asyasında Tasavvuf", çev. Abdurrezzak Tek, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 13, sayı: 1, 2004, s. 282.

diyanet işleri başkanlıklarında istihdam edilmiş ve müftülük seviyesindeki din görevlisi olarak hizmet vermiştir.

Ayrıca din alanında hizmet veren kuruluşlara örnek olarak, 1943 yılında İç Rusya ve Sibirya Baş Dini İdaresinin yanı sıra üç Diyanet Başkanlığı; 1) Kuzey Kafkasya (merkez-Mahaçkale), 2) Kafkas ardı (merkez-Bakü), 3) Orta Asya ve Kazakistan (merkez-Taşkent) Dini İdareleri gösterilebilir. Zamanla merkezi Taşkent olan Orta Asya ve Kazakistan Dini İdaresi en nüfuzlu dini müessese haline geldi, çünkü o tarihlerde SSCB'deki tek İslami yüksek okul olan "Mîr-i Arab Medresesi" o idarenin yönetimindeydi.

Dinî idarelerin listelerinde görünen din adamlarının sayılarına bakıldığında, resmî olarak faaliyet gösteren İslâmî kurumların durumu oldukça vahim olduğu kolayca anlaşılır. Çünkü, Ekim İhtilalı öncesinde Rus Çarlığı topraklarında, Hive ve Buhara dışında 26.279 cami ve mescit, 24.321 İslam cemaati, 45.339 hatip, imam, molla ve müezzin bulunduğu belirtilirken, bu din adamlarının çoğunun 1932/1938 yılları arasındaki kargaşalarda kaybolduğu tahmin edilmektedir. Bu konuda hiçbir resmî rakam yayınlanmış değildir.

1924 yılında şeriat mahkemelerinin kapatılmasıyla başlayan hareket sonucu, 1928'de bütün dinî okullar ve medreselerin yanında cami ve mescitler kapatılmış, yıkılmış ya da başka amaçlar için kullanılmak üzere tahsis edilmiştir. 1929-1939 yılları arasındaki on yıllık dönemde Orta Asya'daki şehirlerde 14.000, Ural-Volga bölgesinde 6000, Kuzey Kafkasya'da 4000, Kırım ve Kazan'da 1000 kadar caminin kapatıldığı bilinmektedir.³⁴

Sovyetler Birliği rejimi tarafından camilerden pek çoğunun yıkılması sonucunda, resmen ibadete açık cami sayısı net olmamakla beraber, 1970'de Sovyetler Birliği Bakanlar Konseyi Din İşleri Konseyi Başkanı V.Furov, ülke genelinde resmen kayıtlı 300, kayıtlı olmayan 7.000 cami bulunduğunu "Velikaya Sovetskaya Ensiklopediya"nın yazı işleri müdürüne gönderdiği bir yazıda açıklamıştır. Bu tarihten itibaren camiler konusunda kesin bilgimiz yoksa da 1985'ten sonra bazı bölgelerde yeni camiler açıldı. Konsomolets Uzbekistana'nın 10 Ocak 1986 tarihli sayısında çıkan bir yazıda Harezmi'de üç cami olduğu belirtilmiştir. Harezmi'nin 1986 yılındaki nüfusu aşağı yukarı 840 bin olduğuna göre 280 bin kişiye bir cami düşmektedir. Türkmenistan'da ise sadece 4 cami ibadete açık olup 625 bin kişiye bir cami düşmüştü. Diğer taraftan Kırgızistan'ın Talas şehrinde sadece bir cami ibadete açık iken, ülkenin tamamında 34 cami ibadete açık tutulmuştur. Dağıstan'da devrimden önce 2.100 cami varken, 1985 yıllarında sadece 27 cami ibadete açıktı. Azerbaycan'da 1980 yılında 16 cami ibadete açık bulunuyordu ve 280 bin kişiye 1 cami düşmekteydi. Tacikistan'da ibadete açık sadece 18 cami varken, diğer yandan Leninabad bölgesinde 400 tarihî cami ibadete kapalıydı.³⁵

34 Davut Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, sayı: 24, 1993, s. 180; Fazlur Rahman, "Evolution of Soviet Policy Toward Muslims in Russia: 1917-1965", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 11 (1), London 1980, s. 28-46.

35 Davut Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Araştırma", s. 181.

Orta Asya ve Kazakistan Din İşleri Başkanlığınca yayınlanan “Muslims of the Soviet East”da yayımlanan bilgilere göre (No:3, 1986) Volgograd, Krasnoyarsk, Kazan, Tyumen, Tobolsk ve İbragimov gibi Orenburg bölgesindeki köylerde yeni camiler açılmıştır. 15 Mayıs 1989 tarihinde Mahaçkale’nin Lenin Meydanında bir grup halk, büyük bir cami inşa etmek için yönetimin bir yer göstermesi amacıyla bir gösteri yapmış ve polis müdahale etmemiştir. Benzer şekilde Gubeden, Paraul ve Kadar kasabalarında da cami yeri talebiyle gösteriler yapıldığı belirtilmektedir. 1989’dan önce Dağıstan’da 28 resmi cami varken, yıl sonunda bu sayının 200’e varacağı bildirilmiştir. Yine gazetelere yansıyan haberlere göre 1980-1988 yılları arasında Orta Asya’da ibadete açık olan cami sayısı 200’ü bulurken, Sibiryâ bölgesinde 20’ye yükselmiştir.³⁶

IV. Sovyet Rejiminin Dini İbadetler Politikası

Sovyet rejimi yukarıda söylediğimiz şekilde ateizmin ve dinsizliğin altyapısını ve eğitim sisteminde gerekli programları, propagandaları hayata geçirmenin dışında, sivil vatandaşların dini yaşantısına da müdahale edebilmekteydi. Örneğin ailesinde namaz kılan, oruç tutan birisi varsa, o şahsın kariyerinde yükselmesi ya da komünist partiye üye olması neredeyse mümkün değildi. Bir Müslüman Sovyet vatandaşı komünist partiye üye olduktan sonra, ailesinde birilerinin dindar olduğu veya bazı dini ibadetleri yerine getirdiği anlaşılırsa hemen parti üyeliği silinir, takip, baskı başlar ve gerektiğinde sorguya çekilirdi. Dindarların ve yaşlı emeklilerin beş vakit namaz kıldığı anlaşılırsa hemen takip etme ve fişleme yöntemi uygulamaya konmuştu. Bir tek İlah bulunduğuna ve Hz. Muhammed’in O’nun elçisi olduğuna dair mü’minlerin ‘Şahadette bulunması’ ibadeti üzerinde Sovyet rejiminin kontrol sağlaması mümkün olmadı. Çünkü her evde mutlaka dede, nine ya da büyük amca vs. gibi dinden haberi olan birileri, genç nesli bir şekilde şahadet getirmeye, Allah’ı ve İslam’ı tanıtmaya vesile oluyordu.

‘Namaz’ ibadeti için devlet baskısı söz konusuydu. Genç Müslüman neslin neredeyse tamamına yakını namaz kılmıyordu. Belli bir zaman sonra namaz artık yaşlıların gelenek göreneği ve yaşlı olmanın bir belirtisi şeklinde algılandı. Ancak şu da bir gerçektir ki bütün Sovyetler dönemi boyunca, imam ve din âlimleri halk tarafından saygı ve itibar görür, sözü dinlenen mübarek bir insan kabul edilirdi.

Diğer yandan ‘Ramazan Orucu’ açıkça yasak edilmişti. İş ortamı, okul vb. yerlerde mevcut olan bazı engeller sonucu, Müslümanlar oruç tutamaz hâle gelmekte ve özellikle sıkı çalışma şartlarının bulunduğu iş yerlerinde bu görevini yerine getirememekteydiler. Ayrıca psikolojik baskıları da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Sovyetler Birliği döneminde bilhassa Ramazan ayı içinde din karşıtı propaganda en ileri seviyeye ulaşmaktaydı. Bu sırada rejim oruç ibadetine: ‘Barbar geleneği, çirkin ve gerici; emekçilerin sosyalizmi yüceltmesinde etkin rol almaktan alıkoyan...’ deyimleriyle, karikatür ve

hicivlerle hücum edilmekteydi. Ramazan ayına karşı girişilen şiddetli hücumların sonuçları halk cephesinde açıkça hissedilmekteydi, bu nedenle büyük şehirlerde dinî otoriteler, Ramazan ayının sadece 1'i ile 15'i arasında oruç tutmayı halka tavsiye etmişlerdi. Buna rağmen Müslüman evlerinde yaşlı kesim yine oruç tutuyor ve bu vesileyle oruç ibadeti genç nesil tarafından az çok biliniyordu.

'Zekat'a gelince, zaten ülke içinde zengin kesim olmadığından ve herkes gelir bakımından birbirine eşit bulunduğundan zekat doğal olarak ortadan kalkmış, belli bir zaman sonra zekat unutulmuş ibadetler arasına girmişti. Zekât bir nevi kapitalist düzenin simgesi haline geldi, yani Sovyet insanı zekâtı, zenginlerin fakirlere bahşettiği sadaka şeklinde algılıyordu.

Maddi durumu yerinde olan Müslümanların hayatta bir defa yerine getirmekle yükümlü oldukları 'Hac farızası', 1920'den sonra Sovyetler Birliği sınırlarının kapanmasıyla imkânsız hâle gelmişti. Ancak 1945'de hac ibadetini yerine getirmeye müsaade edildi, ama ferdi yolculuklara izin verilmemekte, ancak resmi makamların izniyle gruplar hâlinde hacca gidilmekteydi. Her yıl dinî idare tarafından seçilen 20 yahut 30 kişi Suudi Arabistan'a giderdi, böylece 1945'den son zamanlara kadar birkaç yüz Müslüman Sovyet vatandaşının hac ibadetini yerine getirdiği söylenebilir. Hacı adayları az-çok Arapça bilenler arasından seçilmekte ve İslâm dininin esas şartlarından haberdar olduğunu ispat edecek kişiler olmalarına dikkat edilmekteydi. Ayrıca hacca giden her kabilede mutlaka devlet ajanları da bulunurdu, bunu bilen hacı adayları yurtdışında yabancı ülke vatandaşlarıyla görüşmemeye ve konuşmamaya gayret ederdi.

Yukarıda söylediğimiz ibadetlerin dışında diğer ibadetler zaten yapılamıyordu ve belli bir zaman sonra gerçekten dini anlayış insanların hayatından uzaklaşmış durumdaydı. 1985 yılında Mihail Gorbaçev'in SSCB'nin başına gelmesiyle "Perestroyka" (yeniden yapılanma) ve "Glasnost" (şeffaflık) programı hayata geçirildikten sonra, Sovyetler Birliğinde Müslüman halklar arasında aniden İslamî canlanma göze çarptı.

Sonuç

Sovyetler Birliği dendiğinde ilk akla gelen algı: ateizm ve komünizm ideolojisinin hâkim olduğu, demir perdeyle sınırları korunan ateist ama aynı zamanda güçlü bir birlik devleti olduğudur. Sovyetler Birliği 17 Ekim 1917 tarihinde Rus Çarlığının yıkılmasının ardından genellikle Müslümanların hâkim olduğu bölgelerde kendi hâkimiyetini kurmak için her türlü acımasız ve sert yöntemlerini, politikalarını hayata geçirdi. Özellikle Müslümanların dinine sadık olması Sovyetler Birliğinin insanlık dışı yöntemler kullanmaya itmiş, Müslümanların dinî inancı, ahlakı ve aile yapısına yönelik uzun süreli politika uyguladığı gözlemlenmektedir.

Sovyet rejiminin dinsiz, inançsız ama aynı zamanda eğitilmiş, ahlaklı ve medeni insan yetiştirme hedefindeki bariz bir çelişki şuydu: Dini inancına bağlı olan insanlar ahlâk³⁷ kurallarının temelini, Allah'ın veya dinin koyduğu hükümlere dayandırdığına göre, inançsızlar ne düzeyde ve neyi temel alarak ahlaklı, eğitilmiş ve inançlı olabilir? Başka bir ifadeyle gerçekten inançsız bir insan, ahlakın en üst seviyesini ve kemalini temsil eden İslam'a inanmadan tam manasıyla ahlaklı olabilir mi? İnanç ve ahlak, inanç ve ahlaki bilinç arasındaki ilişkinin boyutu, birbiriyle olan bağının ölçüsü nedir? gibi sorular konumuzun aradığı sorularından birisi olmaktadır.

Bize göre insanoğlu vicdaniyla, hissiyatıyla, aklıyla, çabasıyla, bilimsel veri ve hayat tecrübesiyle bazı ahlâki erdemleri, etik davranışları bilebilir, bulabilir, keşfedebilir. İnançsız bir insan da gerçekten birçok konuda dürüst olabilir, işini ve görevini en kaliteli bir şekilde yapabilir, ikili ilişkilerde saygın ve itibar sahibi olabilir. Bu durumu biz, hem hayatta hem tarih sayfalarında görebiliyoruz.

Marksizm'in ve Sovyetlerin üst aklının bulamadığı ve yanıtlayamadığı konu, inançsız bir toplumun ahlak dediğimiz içi fazilet ve erdem dolu olan bilinç, sorumluluk, güven, inanç, karşılıksız sevme, karşılıksız infak etme vs. gibi özelliklerin tamamına sahip olup olamayacağıydı. Kanaatimizce inançsız bireylerin ve toplumun dini temele dayanmadan tam manasıyla ahlaklı ve doğru inançlı olamayacağı yönündedir. Çünkü insanoğlunun kendi başına bulduğu ahlaki erdemler kendi menfaati doğrultusunda olmaktadır, kendine menfaati olmayan ahlaki erdemleri bulamaz, belki de duyguları, düşünceleri buna müsaade etmez. İnsanlara, hayvanlara, çevreye olan ahlaki davranış ölçülerinin ve merhametin sınırlarının nerede biteceğini bilemez, herkes aklına uyanı yapmaya kalkışır, günah diye sorumluluk bilinci olmaz, insanoğlu davranışlarında vicdanı ve duygusu ile değil de sadece aklıyla, menfaat duygusuyla hareket edecektir. Örnek vermek gerekirse: içkinin, kumarın, gayri meşru ilişkinin, gayri ahlaki olduğunu insanoğlunun bilemediğini tarih tecrübesinde bariz bir şekilde görebiliyoruz. İçkinin, insan vücuduna, iradesine, ailesine, bütçesine, çevresine verdiği zararları, kumarın haksız yere başkasının hakkını yemek olduğunu, hakiki emeğin karşılığı olmadığını, dolayısıyla toplumdaki adalet ve çalışma sistemine darbe vurduğunu, gayri meşru ilişkinin çocuk psikolojine, toplum psikolojisi ve aile yapısına, toplumsal yozlaşmaya, neslin devamına ne kadar zarar verdiğini insanoğlu tam olarak bilemeyebilir, bilse bile nefsi duygu ve menfaatleri insan düşüncesini frenleyebilir. Örneğin günümüzde Batı ülkelerinin birçoğunda aile yapısının gittikçe sarsılmakta olduğuna şahit oluyoruz ki, bunların tamamının gayri meşru ilişkinin yaygınlaşması sonucunda ortaya çıkmakta olduğu söylenebilir.

İnsanoğlunun “iyi” veya “doğru” dediği şey, insanın akıl ve sağduyuya dayanarak gerçekleştirdiği ve toplum tarafından genel kabul gören kurallardır. Ferdin yöneldiği şeyleri elde etmede akıl, sağduyu ve vicdan ölçü olmaktan çıkar da zevk, arzu ve hazzın kendisi

ölçü alınırsa veya iradi olarak bunlara uyulursa bu da ahlaki anlamda “kötü” ve “yanlış” kategorisinde olur. Allah’a inanma-iman neticesinde meydana gelen O’na minnettarlık duyma, O’na saygı gösterme, O’nu sevmeye, O’ndan korkma, O’na güvenme, ve sığınma gibi duygusal yaşantı sonucunda inanan insan Allah’ın ipine kalbinden sarılır, insanlara ve dolayısıyla topluma karşı ahlaki davranır, bu yolla bile O’na kulluk ve ibadet etmiş sayılmaktadır.³⁸

Zaten Allah tarafından insanlara sürekli peygamberler gönderilmesinin nedenlerinden birisi de: Aklın ahlak yasalarını belirleme gücü olduğu halde, insanoğlu bunu tam manasıyla yerine getiremediğindedir. Başka bir ifadeyle insanın düştüğü hata ve eksiklerini gidermek, davranışları düzeltmek eksiksiz olarak ancak bir elçi vasıtasıyla sağlanabilir. Bu durumda Allah’ın ve peygamberin çizdiği sınırlar, koyduğu kurallar, tavsiyeler, emirler, yönlendirmeler insanoğluna bir ışık olmakta, bunun öncelikle bu dünyadaki sosyal ve bireysel istikrar için, düzen için ne kadar faydalı olduğu görülmektedir. Hz. Muhammed’in “*Ben ahlaki değerleri tamamlamak üzere gönderildim*”³⁹ hadisindeki “ahlaki değerleri tamamlama” kelimesinin üzerinde dikkatle durmak gerekiyor. Çünkü son peygamber Hz. Muhammed, insanoğlunun dini inanç ve peygamber olmadan keşfettiği ahlaki değer ve erdemlerin eksik ve hatalı olabileceğine işaret etmektedir. Bilindiği gibi yarım olan, eksik olan şey tamamlanır. Hiç varlığından söz edilmeyen bir şeyin tamamlanması da bahis konusu olmaz.

Kurân’ın ve İslam’ın nefis ve arzulara uyularak oluşturulan ahlaki rölativizm düşüncesini ortadan kaldırma amacının yanında, ahlaki doğruyu davranışa dönüştürmede insanın gösterdiği kayıtsızlığı ortadan kaldırmak gibi bir amacı da vardır. Bu amaca boyun eğen insan, ahlaki doğrunun, iyinin ve ahsenin, maksimum düzeyde sürekli fiile dönüştürür.

Dine dayalı inanç, insanın mantıki ve ahlaki yanını ortaya çıkararak, insanın zarar, acı ve sıkıntıdan kaçıp fayda, haz ve mutluluğa yönelme duygusuna hitap eder, ahiret inancını sürekli ayakta tutar.⁴⁰

Sovyet rejiminin yaratmak istediği inançsız bir topluma veya insana: “Komşusu açken tok yatan bizden değildir”, “Kendisi için istediğini kardeşi için istemeyen bizden değildir”, “Gülmek sadakadır” gibi peygamberimizin sosyal adaleti, birliği ve diriliği temin eden tavsiyelerinin mahiyetini anlatmak bir hayli güç olacaktır. İnançsız insanın “Yaratılanı severiz Yaratandan ötürü” mantığını ve önemini kavraya bile, kalbiyle bu tavsiyeye bağlanması son derece zordur. İnançsız bir insanın “Allah’ın ahlakı ile”⁴¹ ahlaklanması ise imkansızdır, denilebilir.

38 İlhami Güler, *İman-Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2010, s. 109.

39 Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, K. Şehadet, hadis no: 20782, b.40, cilt 10, Darul-Kutubil İlmîyye, Beyrut, 2003, s. 323; Begavi, *Şerhu’s-Sunne*, Kitabu’l-Fedail, hadis no: 30622, b. 1, cilt 13, Mek-tubu’l-İslami, Şam-Beyrut, 1983, s. 202.

40 İlhami Güler, *a.g.e.*, s. 108.

41 Fahrettin Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, Beyrut, 1999, cilt: 7, s. 58.

Sovyet rejimi 1917 yılının Ekim ayında kurulduğundan itibaren 1990'lı yıllara kadar Müslümanların dini inancı, ahlakı ve aile yapısı üzerinde her çeşit yöntemi hayata geçirip ne kadar strateji izlediyse, hangi yöntemleri kullandıysa da kalıcı bir sonuç elde edemedi. Sovyetler Birliğinde yaşayan Müslümanların büyük çoğunluğunu belli bir seviyede yozlaştırmayı başarmakla beraber, Müslümanların kalbine, vicdan ve gönlüne yerleştirdiği, yaşadığı inancını ve ahlakını, aile yapısını yok edemedi, ortadan kaldıramadı.

Kaynakça

- Begavi, *Şerhu's-Sunne*, Kitabı'l-Fedail, hadis no: 30622, b. 1, cilt: 13, Mektubu'l-İslami, Şam-Beyrut, 1983.
- Bennigsen-Lemercier, Quel-quejay, *Sufi ve Komiser*, trc. Osman Türer, İstanbul, 1988.
- Benningsen, Alexandre, Chantal Quequejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev: Nezih Uzel, Elips Kitap Yayınları, Ankara, 2005.
- Benningsen, Alexandre; *İslam in Soviet Union General Presentation*, Middle East Technical University Asian African Research Group Yayınları, No: 27, Ankara, 1985.
- Beyhaki, *es-Sünenu'l-Kübra*, thk. Muhammet Abdulkadir Ata, K. Şehadet, hadis no: 20782, b. 40, cilt 10, Darul- Kutubil İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Braker, Hans, *İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri*, çev: Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 7, Ankara, 1984.
- Chantal, Lemercier-Ouelquejay, *Azerbaycan'da İslamiyet'in Durumu*, çev: Nursel İçöz, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 32, Ankara 1986.
- Dursun, Davut, "Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, sayı: 24, 1993.
- Fazlur, Rahman, "Evolution of Soviet Policy Toward Muslims in Russia: 1917-1965", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 11 (1), London 1980.
- Gross, Jo-Ann, "Resmî ve Resmî Olmayan İslâm Tartışması: Sovyet Orta Asyasında Tasavvuf", çev. Abdurrezzak Tek, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 13, sayı: 1, 2004.
- Gunn, T. Jeremy, "Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism, and the State in Central Asia", *Sociology of Religion*, cilt: 64, sayı: 3, 2003.
- Güler, İlhami, *İman-Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2010.
- Hayit, Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- Kafkasyalı, Muhammet Savaş, *Tanrısız bir düzen kurgusu: Uluslar Arası İlişkiler ve Orta Asya'ya Yansıması, Orta Asya'da İslam*, cilt: 1, Ankara, 2012.
- McBrien Julie, Mathijs Pelkmans, “Turning Marx on his Head: Missionaries, “Extremists” and Archaic Secularists in Post-Soviet Kyrgyzstan Adeb Khalid “A Secular Islam: Nation, State and Religion in Uzbekistan”, *International Journal of Middle East Studies*, cilt: 35, sayı: 4, 2003.
- Monteil, Vincet, *Sovyet Müslümanları*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1992.
- Murkhalilov Kanatbek, Kanybek Mamataliev, Omurzak Mamaiusupov, “Islam in the Democratic Context of Kyrgyzstan: Comparative Analysis”, *Central Asia and the Caucasus*, cilt: 3, sayı: 33, 2005.
- Razi, Fahrettin, *Mefatihü'l-Gayb*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1999.
- Rorlich, Azade-Ayşe, *Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları*, çev: Prof. Ahmet E. Uysal, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 9, Ankara 1984.
- Tombak, Fatma, “20. Yüzyıl Sovyet Rusya'sında Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies*, Volume 3/2, 2011.
- Wimbush, S.Enders, *Sovyet Orta Asyası'nda Soysuzlaştırma Politikası*, çev: Dr Yasin Ceylan, ODTÜ Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 34, Ankara, 1984.
- Ziyayev, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev: Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Ринат, Шигабдинов, Неофициальный Ислам В Средней Азии В 1940-1980-е годы (по материалам архивов), Ислам В Центральной Азии: От Представительство К Фобии, том 3, Анкара, 2012.
- Крупская Н. К., Вопросы атеистического воспитания, Москва, 1961.
- Алексеев А. Н., Атеистическое воспитание в школе, Москва, 1958.
- Беляев К. И., Что несет детям религия, Москва, 1961.
- Борисов И. Н., Химия и научно-атеистическое воспитание, Москва, 1958.
- Гончаров Н. К., Вопросы педагогики, Москва, 1960.
- Зверев И. Д., Научно-атеистическое воспитание на уроках биологии, Москва, 1961.
- Радина К. Д., Атеистическое воспитание детей в семье, Ленинград, 1955.

- Эльманович С. С., Научно-атеистическое воспитание на уроках физики, Москва, 1959.
- Виравовсий А. С., Научно-атеистическое воспитание учащихся при изучении основных законов и теорий химии, “Химия в школе”, 1955.
- Воробьев П. Г., Атеистическое воспитание учащихся при изучении русских дореволюционных писателей, “Литература в школе”, 1955.
- Даири Н. Г., Материалистическое объяснение религии на уроках новой истории в VIII - IX классах, “Преподавание истории в школе”, 1955.
- Масленникова Т. В., Научно-атеистическое воспитание учащихся при обучении ботанике, “Биология в школе”. 1958, № 5.
- Недопекина Е. Т., Об атеистической работе в детском саду, “Дошкольное воспитание”, 1960, №4.
- Шеенко С. Д., Атеистическое воспитание на уроках экономической географии зарубежных стран, “География в школе”, 1960, № 3.
- Нетьлько А. М., Вопросы атеистического воспитания во внеклассной работе, Сыктывкар, 1960.
- Перовский Е. И., Атеистическое воспитание детей в школе и семье, Москва, 1955.
- Дмитрий Павлович Сажин, Атеизм В Теории И Практике Советской Школы 1950–1960-Х Гг., Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1: Богословие. Философия, № 47 (3) / 2013.
- Р. Балгин, Деловая Неделья, Казахстан, No 1.
- Политбюро ЦК РКП (б) - ВКП (б). Повестки дня заседаний. 1919 - 1952. М.: 2000. Т. 1.
- Устав СБ СССР. М.,1925.
- Основы научного атеизма, 2 изд., Москва, 1962.
- Спутник атеиста, 2 изд.. Москва, 1961.
- Об атеистическом воспитании школьников, Пермь, 1961.
- Воспитание атеизма на уроках в средней школе, Сб. ст., Архангельск, 1961.
- На усиление научно-атеистической работы в процессе преподавания физики и астрономии, “Физика в школе”, 1955, № 1.
- Новая советская и иностранная литература по вопросам религии и атеизма, ФБОН АН СССР, 12 вып. в год с 1959 г.